

Ярослав Поліщук

***Роман про примарність щастя, Софія Андрухович.
Фелікс Австрія: роман. – Львів: Видавництво Старого
Лева, 2015, 288 с.***

Роман Софії Андрухович, який здобув популярність читацького загалу та став лауреатом конкурсу ВВС в Україні „Книга року” (2014), є добрим свідченням повернення до традиції. Передусім – у сенсі утвердження традиційної оповідної техніки, виробленої в європейській прозі XIX століття і закріпленої в практиці солідних романістів Європи та обох Америк у двадцятому столітті. Ця традиція, попри свої незаперечні здобутки, у попередні роки нерідко була об’єктом кпинів та пародіювання українських авторів. Що ж, постмодерністський роман, до вироблення якого великою мірою прислужився Андрухович-старший, потроху втрачає на актуальності. У наших умовах він став, однак, явищем перехідним, далеко не всеохопним, як і сам постмодернізм, що, перенесений із Заходу на особливі східноєвропейські терени, обтяжений непростою спадщиною тоталітарного мислення, не закріпився надовго. І якщо постмодернізм заперечив ієрархічність світобудови, а також виплеканий модерністами тип високої культури, що претендує на визнання в порівнянні зі сектором масового споживання, то вже наша сучасність додала нових барв до загального інтелектуального краєвиду. Виявилось, що не будь-які ієрархії можна чи треба збурювати, що не будь-яку традицію варто заперечувати й обсмювати. Адже у глобалізованому світі, позбавленому різноманітних сентиментів – малих батьківщин, родової пам’яті, приватних таємниць і любовних історій – ми все одно відчуваємося некомфортно. Позбавлені власної історії та культур-

ної ідентичності, чуємося ущербним і другосортним матеріалом, а отже, прагнемо повернути собі повноцінну суб'єктність – чи то через достеменне пізнання минулого на підставі збережених документів, чи то через його художнє вифантазовування, як це нерідко роблять власне письменники.

Що й казати, присутність на палітурці відомого прізвище вже наперед закладає певну інтригу чи упередження щодо авторки. Так, зрештою, було й із попередніми публікаціями Софії Андрухович, в яких критики дошукувалися прямого чи опосередкованого впливу Юрія Андруховича. „Фелікс Австрія” може бути добрим прикладом долання авторкою певного внутрішньо-психологічного рубікону, що асоціював її з культом батька. Принаймні, з прочитання роману очевидним стає продуктивний досвід вироблення власного стилю, що не позначений поверховими впливами. Уміння будувати оповідь, надавати їй психологічної гостроти й індивідуальної характерності (у ситуації оповідачки-героїні, яка тут розігрується) вигідно вирізняє книжку серед потоку популярної белетристики, який в останні роки став особливо активно збільшуватися. Розлогі синтаксичні конструкції, що творять плавну та пластичну оповідь, збагачену численними (нерідко аж занадто) побутовими деталями. Слабше з побудовою діалогів, яким нерідко бракує життєвості та драматизму. Проте назагал оповідна техніка Софії Андрухович – будова фрази, ритміка тощо – вироблена.

Уповні виразно проявилось в романі Софії Андрухович гендерне маркування. Ідея з героїнею-оповідачкою, яка зображуватиме родинну історію, так би мовити, з внутрішньо-психологічного фокусу, тут спрацювала. Стефанія Чорненко, служниця-русинка, від імені якої роман написано, зраджує типові риси жіночого персонажа – емоційну поривчастість та неврівноваженість, здатність до перебільшень і бурхливих реакцій. Разом із манірною шляхтянкою Аделею, що є своєрідним оберненим „Я”, *alter ego* героїні, вони складають цікавий жіночий дует – сплетення приязні, відданості та посвячення, але, водночас, також ревності, інтриги і суперництва. Це зумовлює напруження оповіді, а жіноча схильність до істеричних реакцій вряди-годи таки вибухає та проривається назовні, руйнуючи ілюзію щасливого родинного гнізда. Урешті, така нерівна та непередбачувана жіноча тотожність становить найцікавіший, хоч і контрверсійний, план твору. А от чоловічі персонажі на ньому виглядають переважно блідими й малокровними, надто правильними – і доктор Ангер, і Петро та Йосиф. Виняток – хіба що таємничий маг Ернест Торн, який поширює на добро-

порядне галицьке сімейство свою мефістофелівську владу, а також його юний учень Фелікс, якого приймають за сина, не підозрюючи в цій дитині прихованого підступу.

Утім, якщо повернутися до теми впливу старшого Андруховича, то доведеться його завважити. Проте такий вплив не поверховий і не учнівський. Він виявляється радше в загальній концепції твору, а також в окремих елементах його структури. Щодо першого, то трактування Австро-Угорської імперії в обох Андруховичів багато в чому збігається. Зрештою, не тільки в них, є ціла чимала за обсягом література „австро-ностальгії”, в контекст якої вписується й новий твір. Софія Андрухович схильна прославляти Галичину як спокійну провінцію Дунайської імперії, а також і стару добру Австро-Угорщину як державу відносного добробуту та спокою, що тривав, власне, до першої світової війни. Звісно, не без застережень, бо тут немає абсолютного культу, а є спроба зафіксувати його в певний момент історичного розвитку, як часопросторові координати, довкола який розгортається романна дія.

Тінь автора „Московіади” можна вгадати також у прийомі перелічування й каталогізування речей, предметів, людей, назв, до якого залюбки звертається Софія, іноді й ціною надмірності. Щоправда, в Юрія Андруховича такі переліки мають, як правило, іронічно-блазеньський характер, тоді як Софія надає їм поважного смислу, не виключаючи, звісно, й іронії. Як-от, в описі земель могутньої імперії: „Королівство Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору, населене небаченим розмаїттям етносів – русинами, поляками, німцями, вірменами, євреями, угорцями, циганами, липованами, але найдужче – нещасним селянством, яке ще не встигло повністю оговтатись від кріпацтва; Герцогство Буковину з чорбою та мамалигою, солодкими винами в Добруджі і сухими – в долинах Мунтенії і Трансильванії; Королівство Далмації з руїнами римських споруд та виходом до Адріатичного узбережжя; Королівство Богемію з гудбою, пересоленими та засипаними кмином стравами і богемським склом, Ерцгерцогство Нижню Австрію з фруктами і лісами; Ецгерцогство Верхню Австрію з гірськими абатствами й монастирями; герцогства Каринтію, Крайну, Зальцбург з чудесними парками, площами, соборами і купіллю, що залишилась від старої споруди романського собору; Верхню та Нижню Силезію, Штирію, Моравію, Княжий округ Тироль [...], Австрійське примор'я, Транслейтанію, розташовану по той бік річки Лейти, аж до портів Фіуме” (с. 183–184).

Отож авторська воля зафіксувати час і місце дії переносить нас у далекий 1900 рік, у місто Станиславів. Дія триває упродовж одного року, розділи роману відповідно датовані – від січня до грудня. Традиційний злам сторіч, що обдаровує амбівалентним почуттям: з одного боку, все відлагоджено, всі при ділі, життя пливе своїм звичним річищем, як і раніше. З іншого, початок нового сторіччя загрожує збурияти цей звичний порядок, а ще дає тривожні знаки провіщення непевного майбутнього. Сучасний читач добре знає, знаками яких катаклізмів ХХ століття вони стануть, а от персонажі Софії Андрухович задовольняються тільки передчуттями та натяками. Можливо тому вони такі спрагли чуток і переказів про загрозоване майбутнє краю: „... Говорили щось про відьом і про мага з Далекого Сходу, і пророцтва рабина-чудотворця з Бродів, і про те, що між світами стався розлам, і пішла тріщина, що істоти з іншого світу почали западатись до нашого світу, а наші земні люди – у потойбіччя, і що прірва дедалі ширшає, і вже зовсім скоро наша могутня імперія потрапить у вир, де її розмеле й потрощить, ніби ніколи й не було” (с. 129). За півтора десятка років, коли настануть рішучі й трагічні випробування Першої світової, а затім і революцій, вони стануть іншими, та й багато чого зміниться. І малий хлопчик Фелікс, якого беруть на виховання в родину Сколиків, це випадкове янголя, що виявиться таким невідповідним подарунком, стане іншим: він зробиться дорослим і буде вирішувати не тільки власну долю, а й долю цієї землі, країни.

Місце дії також обрано не випадково. Мабуть, позначився на цьому виборі біографічний сентимент авторки, адже це місто її дитинства, де все добре знайоме. Лишилося тільки помандрувати в часі – уявити, яким був Станиславів на початку минулого сторіччя. Для цього Софія Андрухович старанно простудіювала те, що змогла, починаючи від місцевої газети „Kurjer Stanisławowski” (насиченої не тільки локальними новинами, а й плітками та переказами, що їх з таким ентузіазмом вписувано в текст роману), і закінчуючи краєзнавчими нарисами та довідниками. Те, що не вдалося вивчити, вона уявила. Вийшло цілком непогане ретро. Принаймні, в незнанні реалій тієї історичної доби авторку звинуватити не випадає. Вона вільно почувається не тільки в описі місцевих цікавинок – архітектури міста, вуличок і скверів, вбрання та говіркового колориту, а й у зображенні предметів щоденного побуту: так, Стефа їздить на ринок велосипедом фірми Duerkopp Diana, знається на атласі фон Рокитанського, відвідує фотопластикум або слухає музику Гуммеля (погодьтеся, сьогодні ці імена й назви – то вже архаїчна екзотика, витерла з пам’яті).

Усе найістотніше, що відбувається в романі, діється у просторі одного дому, що цілком відповідає логіці світосприйняття служниці Стефи, що у вирі хатніх справ бачить своє призначення. Дім – надійний сховок від розбурханого світу, в якому чигають усякі небезпеки. Тим паче, що дім доктора Ангера став для Стефи з раннього дитинства рідним – відтоді, як її власний згорів у пожежі, а сама вона лишилася сиротою. Щоправда, старий будинок Ангера зазнав перебудови, коли його новий власник, скульптор Петро Сколик (зять доктора) узявся пристосувати дім до власного смаку. Але в ньому панує тиха злагода й любов, „вічна і непорушна, як Австро-Угорська імперія”. Чи ж насправді така непорушна? Стефі цей дім чомусь нагадує все-таки корабель. Та й зазнає він у фіналі руйнування через пожежу.

Відчуттям дому позначено й симпатичні описи міста. Стефа добре знає його з дитинства та незмінно любить. Вона традиційно буває серед людей, пораючись у своїх домашніх справах. Кожен закуток, вулиця, будинок, кожна знайома родина – у колі уваги оповідачки. Це часом створює неймовірне нагромадження інформації, яка в романному контексті не тільки не є необхідною, а й відверто „провисає” та перетворюється на ніщо, даремну балаканину. Проте загалом це працює на відтворення локального колориту, який дуже важливий для повноцінного враження про місто: „Станиславів не порівняєш ні з мурашником, ні з вуликом, ні з павутиною. У комах усе впорядковано та чітко, усе має причину й наслідок. У цьому місті теж є причини і наслідки, тільки вони так глибоко сплутані в хаотичний клубок випадковостей, що несила дошукатися тут жодної логіки.

Перший-ліпший район – лабіринт із кривулястих вуличок, нерідко звужених настільки, що не кожен опасистий пан чи оглядна газдиня з об’ємними персами зможуть протиснутись. За такою затхлою корою, яка, здавалось, от-от мала би закінчитись глухим кутом, раптом, несподівано відкривається, розростаючись як дощова бульбашка в калабані, площа. Або навпаки: рухаєшся вперед вулицею і ні з того ні з сього впираєшся чолом у будинок, розташований просто посередині, та ще й під якимось чудернацьким кутом, та ще й наполовину, наприклад, спалений, та ще й зі старим садом, із капустою в городі, і з коровою, яка пасеться навпроти майстерні капелюшника” (с. 61).

Нашу героїню захоплює топографія міста, досить-таки докладно відтворена: Липова, площа Ринок чи Міцкевича, вулиці Казимирівська, Собеського, Сапінжинська, Трибунальська, Бельведерська тощо. Вона відчуває смак

також у місцевій архітектурі, що зраджує радше не служницю, а естетку (авторка мимоволі наділяє персонажа власними ознаками): „Краєм ока вихоплюю звичні вілли, прикрашені люнетами й тимпанами; фронтони серед рясного липового листя, класичні портики й колонади, ковані брами й балкончики. Іноді, маючи особливий настрій, я уявляю себе серед римських ренесансових палацків, якими інспіровані деякі з місцевих вілл. Ось триповерхова кам'яниця, довгу галерею якої головами підтримують скулені химери – у них вишкірені обличчя, навислі над ротами гачкуваті носи й загострені вуха, вони наче сидять навпочіпки на краю урвища, притиснувши рукою коліно до грудей” (с. 63). Читаючи такі описи, ловиш себе на думці, що вони надто ідеалізують сам предмет, але хто сказав, що про власне місто не треба писати захоплено, з відвертою пасією?

У третьому, масштабнішому, розумінні дім у романі „Фелікс Австрія” – це вся стара-добра Дунайська монархія, щаслива імперія старенького Франца-Йосифа, що, попри всі суспільні бурі неспокійного XIX століття, утримує рівновагу та потроху рухається в бік загального добробуту та блага. Очевидно, запевнення в її процвітанні – стандартні, як статті в місцевій газетці – не можна сприймати цілком серйозно, в них неодмінно проглядаються іронічні нотки. Так само, як і в домі Ангерів-Сколиків за зовнішнім спокоєм авторка виявляє приховані пристрасті, та ще й які! І в цілій країні зростає внутрішнє напруження, яке у свій час вибухне відкритим конфліктом. Але поки що триває спокій та умиротворення, і цей стан не можна не визнати щасливим, хай навіть це щастя має виразно ілюзорний характер.

У романі, безумовно, знайшлося місце любовним колізіям. Але основна його інтрига – не в любові-коханні, що не виходить за рамки романтично-ідеалізованого культу та відступає на другий план. Головна інтрига – в любові-приятні, любові-протистоянні, любові-ревнощах. Так можна окреслити той тип стосунків, який поєднує Стефанію та Адель. Виховувані в одній родині, змалку здружені, вони й у дорослому житті лишаються нерозлучними. Добре пасує до цих стосунків образ переплетених дерев, до якого кілька разів удається Софія Андрухович: з одного боку, ці дерева не можуть одне без одного, проте, з іншого, не можуть разом, адже сковують і поборюють себе навзаєм, унеможливають одне одному ріст та розвиток. Більше того, до певного часу Стефа заспокоює себе тим, що справжнє призначення християнина – у служінні. Саме так, цілком традиційно, вона уявляє сенс власного існування: „... Життя – для того, щоб служити Богу.

У цьому найбільша радість і єдиний сенс. Людина – створена за образом і подобою Господа. Служачи людині, ти служиш Богові” (с. 225). Однак під впливом обставин, погляд на власне призначення змінюється, причому доволі радикально.

Взаємні почуття Стефанії та Аделі обертаються великим парадоксом, що веде до переоцінки цінностей. Мабуть, це тому, що в них одночасно нагромаджено кілька нерозв’язних суперечностей – соціальних (належність до різних груп, кастовий поділ), конфесійних, національних, ментальних. Так чи інакше, інтрига цих стосунків постійно підживлює розвиток романної дії – від переконання Стефи, що вона зобов’язана присвятити себе служінню Аделі, бо такою була передсмертна роль її батька, доктора Ангера, до фінального звільнення від обридливого обов’язку через усвідомлення неможливості розвитку цих стосунків, їх цілковитої загумінковості. Оскільки читач спостерігає розвиток взаємин очима Стефи, то мимовільно проймається симпатією до її погляду, забуваючи, що це погляд однієї зі сторін, суб’єктивний. І тільки наприкінці твору авторка раптово змінює умови гри, профануючи тим самим нашу наївну віру. Чому ж дружні відносини Аделі й Стефи, незважаючи на їхній ідилічний для світу вияв, приречені на провал? Як це нерідко буває, крім старих дитячих комплексів (а вони також проявляються – це комплекс недолюбленості й ревнощів щодо батька), в хід ідуть нові перестороги, що виникають на ґрунті любовних ревнощів до чоловіків – чи то Аделиного Петра, чи то отця Йосифа. Досить-таки складний вузол суперечностей, що й казати. Наприкінці роману обидві героїні відчувають гостру потребу звільнитися від взаємних упереджень. І Стефанія, в образі якої Аделя сприймає не тільки подругу, а й „сестру, служницю, маму, наглядачку”, несподівано робить рішучий крок до того, аби цим стосункам покласти край. Обидві, зрештою, вже готові до цього розриву, налаштовані на нього.

Так завершується чергова літературна історія жіночої дружби. Можна її, щоправда, сприймати також алегорично – як приклад австро-угорської ідилії, що назовні виглядає миром та процвітанням, а всередині обертається викиданням зітлілих скелетів взаємних образ зі спільної шафи. Гаряча натура та підкреслена чуттєвість Стефи, що виявляє в ній український психотип, входить у суперечність із домінантним у цьому просторі австрійсько-німецьким спокоєм, розважливістю, стриманістю. Носієм прийнятого світського етикету виступає Аделя, переймаючи разом із стриманістю почуттів також нещирість, манірність та лицемірство. Виходить

просто-таки гримуча суміш, неможлива для гармонійного співжиття. То ж – чи є щасливою Австрія (назва твору – „Фелікс Австрія” – в перекладі з латини звучить саме так)? Удаючи спокій та вмиротвореність, вона насправді переживає складне внутрішнє напруження та пошук власного шляху. Стефанію це в кінці роману приводить до цілком несподіваного кроку, до рішучого розриву з тим життям, без якого вона ще кілька місяців тому (дія роману охоплює, як пам’ятаємо, один рік) не уявляла себе. І до незбагненої перспективи – виїхати далеко зі Станиславова, з Галичини, з Австро-Угорщини – кудись у повну невідомість, за океан, у надії почати все спочатку.

І ще про рольові ігри. Упроваджуючи Стефу в роль оповідача, авторка вдалася до цікавої спроби змоделювати свідомість такої героїні. Однак це не означало спрощення: з одного боку, Стефа – служниця з обмеженими інтересами, бо ж переважно дбає про щоденний побут, готує та прибирає в домі, причому виконує це не як рутинну роботу, а зі старанням і натхненням, досягаючи неперевершеності та охоче приймаючи компліменти за свою майстерність. З іншого боку, вона – людина з освітою та світоглядом; те, чого не вдалося навчитися в школі, компенсує своєю природною допитливістю та цікавістю, тобто складає цілком гідну опозицію освіченій, вихованій у добрих манерах, Аделі. Софія Андрухович (не байдужа, як бачимо, до слави П. Зюскінда з його „Запахами”) намагається передати сприйняття світу свого персонажа через гастрономічні відчуття. У цьому випадку прийом – цілком логічний. Адже головна героїня твору – служниця-кухарка, а її основне заняття – готувати для господарів, їхніх гостей, готувати для гостей чи особливих okazій. Є в романі дуже влучні й доречні гастрономічні асоціації, хоча мотив цей не завжди послідовний. Є й надмірності, коли авторка надто захоплюється подаванням детальної рецептури приготування страв (ніби переписує цілі абзаци з кулінарних книжок Ольги Франко чи Дарії Цвек). Усі оті чоколяди й галярети – часами надмірні, аж надто вже солодко-гламурні. Авторка намагається нас таким чином переконати, яким щасливим був міщанський побут у старому Станиславові – настільки, наскільки гастрономічні відчуття можуть наблизити нас до щастя. Утім, це вже справа приватного смаку й особливостей читання (роман не рекомендовано читати на голодний шлунок, особливо описи бенкетів та застіль).

Роман Софії Андрухович виглядає на добротну, добре інструментовану партитуру. Авторка не цурається ліричних акцентів опису, охоче вдається

до образних зворотів – це й переконливо моделює світовідчуття жінки-героїні, і задовольняє потребу естетичних вражень, і дозволяє читачеві відпружитися від прози буденного життя та побутового одноманіття. Ось як, до прикладу, сприймає Стефа літургію у в'язничній церковці, слухаючи її потайки: „Каміння співає чоловічими голосами – суворими, урочистими. Співають полум'яні шестикрилі серафими, вивергаючи любов до Господа зі своїх розпечених гортаней. І чотириликі херувими, з чиїх лев'ячих пащ та орлиних дзьобів ллється досконала небесна мудрість. І ангели-престоли, богоносні, а тому спокійні і вдоволені, теж співають. Стримані й помірковані ангели панування виводять основну тему мелодії. Ангели сили ковзають на найвищих нотах, упиваючись благодаттю. Ангели влади врівноважують їх своїм монотонним гудінням, ніби креслять освячене коло. Архонти розгортають зоряне небо, котять хвилі та хмари, грають вітрами й загортають усе сніговим пухом. Архангели, учителі небесні, розкладають поміж зорями кожен свою планету, ніби ноту на нотному стані, розписуючи людські маршрути. І звичайні ангели з трубами, з золотими чашами, наповненими Божим гнівом, ангели, зовсім схожі на смертних людей, долучаються до хору шарудінням важких крил із великими цупкими пір'їнами.

Ми, херувимів тайно являючи і животворящій Тройці трисвятую пісню співаючи, всяку нині житейську відложім печаль” (с. 123).

Твір Софії Андрухович характеризує багата лексика, стилістично розмаїта та чутлива до контексту. Читач неабияк збагатиться, натрапляючи в тексті на численні діалектні та рідковживані слова – переважно гастрономічні окреслення, а й також на назви предметів побуту, релігійних атрибутів (єврейсько-хасидських, наприклад). Немало тут такого, що сьогодні видається цілком екзотичним, хоч, допускаю, що авторка цілеспрямовано шукала такої екзотики, вводячи, скажімо, мотив магії шевальє Торна або постать жвавого хлопчика Фелікса з винятковою хворобою кісток. Відчутно належне знання реалій, яке майже ніколи не зраджує авторку. Також – знання мов, коли чужомовні слова чи й цілі уривки передано в тексті (німецькою, польською, ідиш).

Лишається суперечливе враження щодо міжнаціональних стосунків. З одного боку, вони виразно підлаковані в кількох важливих колізіях, що мало би ілюструвати тезу про „щасливу Австрію”. Так, проста русинка Стефа, забрана в шляхетну родину й вихована в ній нарівні з панянкою Аделею. Цей жест має свідчити про благородну вдачу німця доктора Ангера, а також про вплив на нього владики Андрея (Шептицького), що

не вельми правдоподібно, якщо брати до уваги складні міжконфесійні стосунки тих часів. Інші герої, що також репрезентують український елемент Станиславова, так само не почувуються дискримінованими, як і, скажімо, євреї, хоч про їхнє життя згадано тут принагідно. Однак у романі зустрічаємо поодинокі згадки про станову й національну ієрархію, яка була неодмінним атрибутом публічних стосунків. Так, батько Аделі поблажливо ставиться до її шлюбу з русином Петром (а це ж явний мезальянс!), через виняткову шляхетність кавалера (про це довідуємось із передсмертного листа Ангера). Інший приклад – отця Йосифа Рідного, який, відмовившись від омріяної кар'єри лікаря (про причини читач може тільки здогадуватись, але вони, далекі, не обмежуються його нещасливим коханням), стає греко-католицьким священником, також засвідчує консервативність суспільних порядків Австро-Угорщини. Та й сама Стефа не раз зазнає кривди через своє низьке походження. А у знаковому монолозі княгині Пшитульської, проголошеному на дні народження Аделі, відверто окреслено панську зверхність та зневагу щодо місцевого люду – цілком у дусі „кресової теорії” польської шляхти, пихатої, самовпевненої у своїй ілюзорній місії цивілізування східноєвропейських „варварів”.

Отож щаслива Австрія – тільки спритна ілюзія, подібна до тих, які практикує серед довірливої публіки досвідчений маг Ернест Торн. Однак, ніде правди діти, відчуття щастя взагалі ілюзорне. Софія Андрухович зуміла сказати своє слово про такі універсальні речі цікаво й неординарно. Разом із тим вона створила повноцінний образ, що реставрує в уяві читача колорит місця й часу – й у цьому також виявила себе вправним магом, що втягує читача у вир романної акції й заволодіває його увагою.